

Göran Rosenberg: Invigningstal "Den osynliga gränsen"

Talare

Göran Rosenberg
Journalist

Datum

9 november 2005

Omständigheter

Invigningstal till utställningen "Sverige och Förintelsen", vid Forum för levande historia den 9 november 2005.

Forum för levande historia är en myndighet med uppdrag att främja demokrati, mänskliga rättigheter och alla människors lika värde. Med denna invigning som startskott ägnade myndigheten 2006 åt att fokusera på Sveriges och förintelsen som ett av deras huvudteman.

När vi i efterhand försöker förstå hur Förintelsen var möjlig, hur "vanliga människor" kunde förmås att göra vad de gjorde, söker vi ibland efter ett slags gränspassage mellan det mänskliga och det omänskliga. En punkt i händelseförloppet där vi med någorlunda säkerhet kan säga: här skedde det. Här sprängdes stoppbommen. Här tändes varningsljusen. Här lossades spärren.

Det är ett fruktlöst sökande har det så småningom visat sig, sökandet efter den där gränsen. Fruktlöst men förklarligt.

Vi skulle ju gärna för alltid vilja veta, och helst vilja bli varnade och kanske rentav vilja bli stoppade, om och när vi var på väg att passera från människa till monster.

Men det finns ingen sådan gräns, visar det sig.

För det första hittar vi inga monster. Också monstret visar sig vara "en vanlig människa". Också den mest monstruösa ondska visar sig vila på de mest banala, och därmed i grunden mänskliga, drivkrafter och förklaringar.

För det andra visar sig det stora gränsöverskridandet vid närmare betraktelse vara resultatet av en rad små gränsöverskridanden – och vägen till helvetet inte ett brant stup utan en svagt lutande nedförsbacke.

Ändå vill vi veta. Var och när lossar den stora spärr som öppnar vägen till

Auschwitz?

Och på det skulle jag svara: utnämningen av Adolf Hitler till rikskansler den 30 januari 1933. Den fredliga och formellt demokratiska och lagenliga upphöjelsen till den högsta makten i Tyskland av ledaren för ett parti som öppet hade för avsikt att med alla medel förfölja, isolera och tillintetgöra en på förhand utpekad grupp av människor.

Fast det var ju i så fall en gräns som alltför många tyskar passerade utan att märka det eller göra något större väsen av det, ja faktiskt också alltför många till synes upplysta människor utanför Tyskland, ja också här i Sverige, fastän det i historiens ljus är uppenbart att det var just här som vägen till Hartheim, Sonnenstein och Hadamar blev en principiell möjlighet, dvs vägen till utrotningen i gaskamrar av de fysiskt och psykiskt ”mindervärdiga”. Och därmed, utan behov av någon ny princip, vägen till Sobibor, Treblinka och Auschwitz.

Det var naturligtvis inte uppenbart att vägen skulle leda dit. Och få kunde rimligen tro eller förutse att den skulle göra det.

Men detta var från och med Hitlers makttillträde en politiskt legitimerad möjlighet.

Från den stund det blev politiskt legitimt att avlägsna en viss grupp människor från samhället, blev ju själva genomförandet bara en fråga om tillfälle, organisation och metod.

Nazisterna hade ju aldrig gjort någon hemlighet av vad de tänkte använda makten till. Och det dröjde inte många veckor förrän alla kunde se att de menade allvar. Inom loppet av tre månader hade demokratin avskaffats, oppositionen förbjudits, koncentrationslägren inrättats, judiska affärer bojkottats, judiska statsanställda avskedats och judiska böcker bränts på bål.

”Varje ny regeringsförordning [...] en ännu större skamlighet än den föregående”, skriver den snart avskedade professorn i romanska språk vid tekniska högskolan i Dresden, Viktor Klemperer, i sin dagbok den 17 mars 1933.

Gräns efter gräns överskrids i rask takt utan att himlen öppnar sig och jorden rämningar och de anständiga människorna sätter sig på tvären.

Varför? frågar sig den unge tysken och blivande journalisten och författaren Sebastian Haffner som blir ett samtida vittne och som i boken "En tysk mans historia" tvingas konstatera att den enklaste orsaken "och nästan överallt, när man borrade djupare, den innersta var: rädsla. Vara med och slå för att inte tillhöra de slagna."

Så började den , den sluttande vägen mot det mest självdestruktiva och i den meningen det förmodligen mest omänskliga av samhällen i historisk tid; med den snabba utplåningen hos tyskarna av något som Haffner kallar självmedvetande och värdighet, men vad jag något mera krasst skulle vilja kalla elementär social självbevarelsedrift.

Ett samhälle som tillåter sig att definiera och behandla vissa människor som onödiga eller oönskade, kommer snart att utvidga sin definition av onödiga och oönskade till ständigt fler människor och därmed radikalt reducera värdet av varje människa och därmed korrumpera och brutalisera och förgifta allt fler av sina sociala relationer och institutioner och därmed undergräva förutsättningarna för sin egen existens.

Och om vi ska försöka hitta punkten där denna självdestruktiva impuls hos människan får fotfäste och utrymme, så tror jag det är i legitimeringen av utdefinieringens princip.

Av föreställningen att vissa människor är mindre värda än andra.

Av slutsatsen att de som är mindre värda är en börda för samhället.

Av idén att de som är mindre värda kan och bör avskiljas från det övriga samhället eller om möjligt rensas bort ur det.

Det vill säga den princip som när den blev statsbärande i nazisternas Tyskland försåg allt som därefter följde med ett slags principiell logik. Avhumaniseringens logik.

Den logik som gömmer sig i blicken från en viss Dr Pannwitz i Auschwitz, en

blick som fånge 174517, Primo Levi, kommer att bära med sig för resten av sitt liv.

Den blick som han fick när han stod där framför Dr Pannwitz för att bli insorterad eller utsorterad – till ett slavarbete som kemist vid den fabrik för tillverkning av syntetiskt gummi som utgjorde var en del av Auschwitzsystemet.

”Alltsedan den där dagen har jag ofta tänkt på Dr Pannwitz”, skriver Primo Levi så småningom. ”Och när jag åter var en fri man ville jag oerhört gärna träffa honom igen, inte av hämndlystnad, utan av ett personligt intresse för den mänskliga själen.”

”För den blick jag mötte var inte blicken från en människa till en annan; och om jag helt skulle kunna förklara vad slags blick det var, en blick som verkade komma från andra sidan glasväggen i ett akvarium – från en annan varelse i en annan värld – då skulle jag också kunna förklara kärnan i det tredje rikets galenskap.”

Det tredje riket som skulle vara i tusen år varade i tolv.

Det kanske mest förvånande är att det varade så länge. Och hann förintä så mycket.

Och det är kanske där som den verkliga varningssignalen gömmer sig.

I vår oförmåga, och kanske rentav obenägenhet, att från tid till annan föreställa oss vad drömmen om den rena och oförstörda mänskliga gemenskapen kan få oss att göra mot andra människor.

Liksom i vår förmåga, och kanske rentav benägenhet, att skapa mänsklig gemenskap genom avgränsning, utdefiniering och utestängning.

Och det är det som gör det hela så problematiskt.

För det som vi med historiens facit uppfattar som omoraliskt och omänskligt, visar sig med dåtidens ögon vara följden av högst mänskliga impulser och överväganden. Krassa måhända, och räddhågade helt säkert, men mänskliga. Eller åtminstone mänskligt förklarliga.

Vi läser samtidens debatter och dokument och förfasar oss.

Mest över att så många inte då såg vad vi idag ser.

”Jag kan inte längre tåla”, skriver James McDonald den 3 december 1935. Tre år före Kristallnatten. Med ett dramatiskt avskedsbrev avgår han då från sin post som flyktingkommissarie i dåvarande Nationernas Förbund, i förtvivlan över världens dåvarande världssamfundets ovilja och oförmåga att ingripa mot en nation som i hans ögon så uppenbart var i full färd med att organisera de tyska judarnas undergång.

Världssamfundet – som inte var mycket till samfund och inte omfattade särskilt mycket av världen – rörde inte en min, än mindre ett finger.

I ruinerna av Europa 1945 försöker Erich Fromm i sin bok ”Flykten från friheten” förstå och förklara varför så många till synes moderna människor kunde ansluta sig till och underkasta sig de mest förtryckande och destruktiva av mänskliga gemenskaper, och hans svar är att vårt behov av mänsklig gemenskap är så stort att vilken mänsklig gemenskap som helst är bättre än ensamheten. ”Varje slags sed eller tro, hur orimlig och förnedrande den än må vara, slår en bro mellan individerna och blir en räddning undan det människorna fruktar mest av allt; isolering”, skriver Erich Fromm.

Det här är ju inte ett behov som har försvunnit. Och det är ett behov som fortfarande är enklare att tillgodose i en gemenskap byggd på likhet än i gemenskap byggd på olikhet, i en gemenskap med en skarp och lättdefinierad gräns mellan ”vi” och ”dom” än i en gemenskap där gränsen är oklar och flytande. Ju tydligare gräns, desto tydligare gemenskap.

Det var i sista hand detta behov som också i det svenska folkhemmets trettiotal födde långtgående idéer om att göra sig av med dem som inte passade in i gemenskapen, som genom sin fysiska eller psykiska eller sociala eller biologiska olikhet störde och belastade den.

Det var idéer som när de 1934 formulerades av Gunnar och Alva Myrdal i boken ”Kris i befolkningsfrågan”, ännu inte kunde föra tankarna till Hadamar eller Auschwitz.

Men som ofrånkomligen gör det idag.

”Den rashygieniska frågan är svår”, skriver makarna Myrdal. ”Vilka individer skola anses som så otvetydigt dåliga arvsbärare, att de ej bör tillåtas fortplanta sig? Helst skulle man väl på den vägen vilja utrota all slags fysisk och psykisk mindervärdighet inom befolkningen, både sinnesslöhet och sinnessjukdom, kroppsliga sjukdomar och dåliga karaktärsdrag.”

En viktig gräns hade redan passerats, men det skulle dröja länge innan vi som samhälle förstod det.

Så hur ska vi idag veta om och när vi passerar den där gränsen?

Kanske gör vi det redan idag, utan att vi märker det.

De apatiska flyktingbarnen som förvisas ut ur landet med de mest krassa och triviala och därmed högst mänskliga argument om mottagningskapacitet och arbetslöshet och budgettramar.

Tendenserna att i land efter land i Europa peka ut grupper av medborgare som roten till samhällets problem.

Och att i några av dessa länder, med vad som de facto är särdrag riktade mot vissa grupper av medborgare, göra våld på principen om alla medborgares likhet inför lagen.

För att inte tala om den unge svenske ståuppkomikern som anser det helt OK att i TV skämta om ”judarnas” makt i samhället.

Och som blir upprörd över att judar blir upprörda.

Så total tondövhet. Så snart.

Så hur kan vi veta?

Jo, genom att minnas. Och att minnas väl. Inte genom att minnas väl var för sig utan genom att minnas väl tillsammans.

Inte bara minnas ett gemensamt årtal eller en gemensam händelse utan att minnas vad vi själva under vissa omständigheter är kapabla att gemensamt göra.

Varje samhälle har ett kollektiv minne – att rannsaka eller förtränga.

Att utforska eller förfälska.

Kollektiva minnen är ömtåliga tillgångar. Ett slags offentlig färskvara som kräver ständig omsorg och omprövning och omformulering för att hållas någorlunda levande och relevant – och någorlunda sant och okorrumpert.

Samhällen som minns dåligt, eller som föredrar att minnas det som är perifert och glömma det som är centralt, eller som medvetet manipulerar sina minnen, eller som väljer att leva i en offentlig lögn, har naturligtvis svårare att lära av sina kollektivt gjorda erfarenheter och därmed svårare att se konsekvenserna av sina kollektiva föreställningar och handlingar.

Ju bättre vi minns varifrån vi kommer desto bättre rustade är vi att förstå vart vi är på väg.

Det är det kollektiva minnet av Auschwitz, d.v.s. av Auschwitz som en symbol för den moderna människans gränslösa förmåga till självdestruktion, som i hög grad format det Europa vi lever i idag.

Som format vår syn på människovärde och rättvisa.

Som format vår syn på nationalism och rasism.

Som gjort oss mer vaksamma på människans mörka impulser.

Och på de politiska och sociala påfrestningar som under vissa omständigheter skulle kunna ge de mörka impulserna politiskt och socialt spelrum.

Som utifrån devisen ”aldrig mer”, fått oss att etablera gränsöverskridande politiska och legala spärrar mot varje kränkning av principen om alla människors lika värde.

Spärrar som kommer att finnas där så länge det kollektiva minnet i Europa förmår levandegöra de potentiellt ödesdigra konsekvenserna av att bryta dem.

Men kanske inte längre så.

Vi lever idag i en värld där ekonomisk globalisering och globala folkvandringar skapar stora individuella möjligheter – men också stora sociala och kulturella spänningar och påfrestningar.

Det är en värld där alltfler människor riskerar att känna sig hemlösa, rotlösa och ensamma, och där det därför kan bli frestande att än en gång försöka dra en gräns eller två mot ”dom andra”, att än en gång, med Erich Fromms ord, försöka fly friheten och ensamheten för snart sagt vilken gemenskap som helst.

Det är inget enkelt dilemma. Vårt behov av gemenskap är djupt mänskligt, och kan någon intala oss att en hotad eller undflyende gemenskap bara kan återupprättas genom att någon eller några definieras ut ur den, finns risken att några börjar lyssna och agera.

I synnerhet som det är betydligt svårare, och kräver betydligt större mått av social fantasi och politisk förmåga och kollektiv minneskapacitet, att gå det okända och främmande till mötes. Att försöka organisera en samhällsgemenskap med själva olikheten som utgångspunkt.

Ändå är det just det som vi idag måste försöka göra, om inte annat så för att bekämpa de politiskt och psykologiskt destruktiva mekanismer där rädslan blir sin egen orsak och där en stängd dörr lätt stänger en dörr till.

Det är nu vi måste ha social fantasi och kollektivt minne nog att föreställa oss vad våra handlingar och tankar under vissa omständigheter kan göra med oss, och därmed i tid upptäcka när vi är på väg att överskrida den på förhand knappt synliga linjen mellan ett mänskligt samhälle – och ett omänskligt.

Taggar

2000-tal, 2005, Forum för levande historia, Invigningstal, Man

URI

<https://www.svenskatal.se/tale/goran-rosenberg-invigningstal-den-osynliga-gransen>